

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ
ΣΤΙΣ ΠΑΡΕΚΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΤΟΝ ΔΙΟΝΥΣΙΟ ΤΟΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗ

Ο Ευστάθιος¹ έγραψε τις Παρεκβολές στο έργο *Περιήγησις τῆς Οἰκουμένης* του Διονυσίου του Περιηγητή μετά από τις προτροπές του Ιωάννη Δούκα, φίλου και παλιού μαθητή του, να επιλέξει και να εμπλουτίσει με σχόλια τα προσφορότερα μέρη της Περιήγησης. Αυτά τα αναφέρει ο ίδιος ο Ευστάθιος στην επιστολή του προς τον Ιωάννη Δούκα, η οποία παρατίθεται στην αρχή των Παρεκβολών και επέχει θέση εισαγωγής σ' αυτές². Κατά τη σύνθεση των Παρεκβολών παρουσιάζονται οι γεωγραφικές γνώσεις του Ευσταθίου, διακόνου τότε «ἐπὶ τῶν δεήσεων καὶ μαίστορος τῶν ῥητόρων»· πλήθος είναι και εδώ, όπως κατά κανόνα συμβαίνει και στα υπόλοιπα Υπομνήματα του Ευσταθίου, τα αποσπάσματα παλαιότερων συγγραφέων, κυρίως γεωγράφων και ιστορικών, ενώ πολύ λίγες είναι οι πληροφορίες που προέρχονται από τον ίδιο τον Ευστάθιο³. Οι συγγραφείς που αναφέρονται συχνότερα στο έργο είναι ο Στράβωνας, ο Στέφανος ο Βυζάντιος, ο Ηρόδοτος, ο Ξενοφώντας και ο Αρριανός.

Αν επικεντρώσουμε την προσοχή μας στον Ηρόδοτο, θα διαπιστώσουμε ότι μόνον οι ονομαστικές αναφορές στο έργο του είναι περισσότερες από εκατόν δέκα, όπως φάνηκε από την εργασία του Bernhardy⁴, η οποία υπήρξε η αφετηρία της δικής μου έρευνας. Η πληθώρα αυτή των αναφορών του Ευσταθίου στον Ηρόδοτο με οδήγησε στην εξέταση της σχέσης μεταξύ των δύο, όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από το κείμενο των Παρεκβολών στον Διονύσιο τον Περιηγητή. Η εξέταση

* Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Ι. Στεφανή και τον αναπληρωτή καθηγητή Δ. Χρηστίδη που διάβασαν την εργασία αυτή και έκαναν παρατηρήσεις και βελτιωτικές προτάσεις.

1. Χρησιμοποίησά την έκδοση C. Müller, *Eustathii Commentarii in Dionysium Periegetem*, στο *Geographi Graeci Minores*, τόμ. II, Παρίσι 1882, σσ. 201-407.

2. Βλ. Müller, ό.π., σσ. 201-216.37.

3. Βλ. το τέλος της επιστολής προς τον Ιωάννη Δούκα (216.34): *Ἡμεῖς γὰρ οὐ μῦται τοῖς ἔλκεσιν ἐφιζάνουσαι, μέλισσαι δὲ τοῦ τῶν Μουσῶν λειμῶνος τὸ κάλλιστον ἀπανθίζουσαι*. Βλ. και Cohn, *Eustathios 18, RE VI, 1 (1907) 1456*: Der Kommentar besteht zum größten Teil in lose aneinandergereihten Exzerpten aus den geographischen und historischen Quellen, die ihm zu Gebote standen.

4. Βλ. G. Bernhardy, *Dionysius Periegetes graece et latine ...*, τόμ. I-II, Λιψία 1828 (ανατ. Hildesheim 1974).

αυτή αποτελεί και τον στόχο αυτής της εργασίας⁵, που επιχειρεί αρχικά να εντάξει στη χειρόγραφη παράδοση του Ηροδότου το χειρόγραφο που χρησιμοποίησε ο Ευστάθιος. Έπειτα μελετά τη μέθοδο που ακολούθησε ο Ευστάθιος κατά τη σύνθεση του κειμένου των Παρεκβολών στον Διονύσιο και επισημαίνει ορισμένες αναφορές, όπου δεν μνημονεύεται το όνομα του Ηροδότου, καθώς επίσης και κάποια «σφάλματα» του Ευσταθίου. Στη συνέχεια γίνονται ορισμένες διορθωτικές προτάσεις στο κείμενο του Ευσταθίου, κυρίως με βάση τον Ηρόδοτο, και τέλος εντοπίζονται τέσσερα χωρία των Παρεκβολών, που παρουσιάζουν αποκλίσεις από το ηροδότειο κείμενο.

Α'. Το ηροδότειο χειρόγραφο του Ευσταθίου

Γνωρίζουμε ότι κατά τη σύνθεση των Παρεκβολών στον Διονύσιο τον Περιηγητή ο Ευστάθιος είχε στη διάθεσή του και συμβουλευόταν αρκετά χειρόγραφα της Περιήγησης⁶ και σε πολλά σημεία αναφέρει τις διαφορετικές γραφές αυτών των χειρογράφων. Χρησιμοποίησε επίσης περισσότερα από ένα χειρόγραφα του Αρριανού, αν και ο τελευταίος δεν ήταν ο συγγραφέας που κατ'εξοχήν τον ενδιέφερε: αυτό προκύπτει από όσα γράφει σχολιάζοντας τον στίχο 976 της Περιήγησης⁷. Σχετικά τώρα με τον Ηρόδοτο, ο M. van der Valk στην

5. Όπως προκύπτει από τα Testimonia της έκδοσης των Παρεκβολών στην Ιλιάδα από τον M. van der Valk (βλ. παρακάτω σημ. 7), το έργο βρήκε από χωρία αρχαίων συγγραφέων. Ανάλογες εργασίες (με θέμα δηλαδή τον εντοπισμό χωρίων αρχαίων συγγραφέων στις Παρεκβολές του Ευσταθίου στην *Ιλιάδα* και στην *Οδύσσεια*) έχουν γίνει πολλές. Βλ. D. Reinsch, «Über einige Aristoteles-Zitate bei Eustathios von Thessalonike», στο *Überlieferungsgeschichtliche Untersuchungen*, Βερολίνο 1981, σσ. 479-488 (ειδικότερα σ. 479). Ανάλογη μελέτη δεν υπάρχει για τις Παρεκβολές στον Διονύσιο τον Περιηγητή.

6. Βλ. π.χ. Ευστ. 321 (274.1): *καὶ κατὰ πολλὰ τῶν ἀντιγράφων τοῦ Διονυσίου*, 409 (291.48): *διὸ καὶ γράφουσι τὰ τῶν ἀντιγράφων ὀρθότερα*, 1141 (403.4): *ὅτι εἰ καὶ πολλὰ τῶν ἀντιγράφων Τοξίλους γράφουσι τὸ Ἰνδικὸν ἔθνος*. Περισσότερα για το θέμα βλ. στα βιβλία της Ἰ. Τσαβαρῆ, *Διονυσίου Ἀλεξανδρέως Οἰκουμένης Περιήγησις*, Ιωάννινα 1990, σσ. 14-15 και *Histoire du texte de la Description de la terre de Denys le Périégète [Δωδώνη, Επιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἰωαννίνων, Παράρτημα αρ. 28]*, Ιωάννινα 1990, σσ. 61-65. Για την εμμονή του Ευσταθίου να μην περιορίζεται σε ένα μόνο χειρόγραφο του έργου το οποίο μελετούσε κάθε φορά βλ. M. van der Valk, «Sur le texte de Sophocle», *REG* 69 (1956) 449-451 (ειδικότερα σ. 451). Για τα προσωπικά χειρόγραφα του Ευσταθίου γενικότερα βλ. M. van der Valk, «Zur Überlieferungsgeschichte der plutarchischen Schriften», *Hermes* 101 (1973) 502 σημ. 4, όπου συγκεντρώνονται και παρατίθενται χωρία από τον Ευστάθιο, τα οποία αναφέρονται στην τύχη των προσωπικών του χειρογράφων. Για τη χειρόγραφη παράδοση των Παρεκβολών στον Διονύσιο βλ. Appendix (σσ. 181-207: The Manuscripts of Eustathius' Commentary on Dionysius Periegetes) στο βιβλίο του A. Diller, *The Textual Tradition of Strabo's Geography*, Amsterdam 1975.

7. Βλ. Ευστ. 976 (387.25): *καὶ εὔρηται τοιαύτη γραφή παρὰ τε τῷ Ἰουλιανῷ καὶ παρὰ τῷ Ἀρριανῷ δὲ ἐν τοῖς περὶ Ἀλεξάνδρου. Πολλὰ γὰρ τῶν παλαιῶν ἀντιγράφων ἔχουσιν οὕτω*. Το

εισαγωγή της έκδοσης των Παρεκβολών του Ευσταθίου στην Ιλιάδα⁸ γράφει αναφερόμενος στον Ηρόδοτο: *Ex Eust. 1441, 12 discimus eum complures codices Herodoti nosse et aduisse*⁹. Αξίζει τον κόπο να εξετάσουμε αν συμβαίνει κάτι ανάλογο με τις Παρεκβολές στον Περιηγητή.

Ο ίδιος ο Ευστάθιος στο κείμενό του αυτό δεν κάνει πουθενά μνεία για περισσότερα του ενός χειρόγραφα του Ηροδότου· αλλά και οι γραφές, όπως παραδίδονται, δεν φαίνεται να προέρχονται από δύο ή περισσότερα χειρόγραφα. Στηριγμένοι λοιπόν στα δύο παραπάνω δεδομένα, ας προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε το χειρόγραφο του Ηροδότου που χρησιμοποίησε ο Ευστάθιος. Πριν ξεκινήσουμε την έρευνά μας αυτή θα πρέπει να επισημάνουμε τις δύο εγγενείς δυσκολίες που έχουμε να αντιμετωπίσουμε: Η πρώτη είναι η έμμεση γνώση των γραφών του χειρογράφου μας· τα διάφορα χωρία τα συναντούμε αποσπασματικά μέσω της γραφίδας του Ευσταθίου, ο οποίος κάποτε παραλείπει κατά την παράθεση ενός χωρίου λέξεις ή ακόμη και προτάσεις που υπήρχαν στο χειρόγραφο του, εφόσον δεν είναι απαραίτητες, ή και αλλάζει, περισσότερο ή λιγότερο, λέξεις ή φράσεις, φθάνοντας κάποτε στο σημείο να αποδώσει μόνο το νόημα ενός χωρίου¹⁰. Η δυσκολία αυτή αντιμετωπίζεται, αν αποφύγουμε την επιλογή «λαθών» που οφείλονται σε παραλείψεις, καθώς και την επιλογή των περιπτώσεων εκείνων, όπου ο Ευστάθιος αλλάζει λέξεις ή δίνει απλώς το νόημα ενός χωρίου. Η δεύτερη δυσκολία έγκειται στην ίδια την προσωπικότητα του Ευσταθίου. Ένα τόσο βαθιά κριτικό πνεύμα, με τις ειδικότερες γνώσεις σε τόσους κλάδους της κλασικής φιλολογίας φαίνεται απίθανο να αντιγράφει αβασάνιστα την πηγή του, χωρίς κάποτε και να επεμβαίνει σ' αυτήν¹¹. Δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτε γι' αυτό, αφού οι επεμβάσεις αυτές δεν θα είναι εύκολα αναγνωρίσιμες, καθώς θα πρόκειται για επιτυχείς διορθώσεις¹².

χωρίο το αναφέρει και ο M. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonikensis Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editi*, τόμ. I, Lugduni Batavorum 1971 (στο εξής το έργο θα αναφέρεται ως van der Valk, *Eust. I*), Praefatio, σ. liii σημ. 1.

8. Βλ. van der Valk, *Eust. I*, Praefatio, σσ. lii-liii.

9. Στον Ευστάθιο 1441,12 (Παρεκβολές στην Οδύσσεια 2, 190) διαβάζουμε: *παρ' Ἡροδότῳ ἐν ἀκριβεστέροις ἀντιγράφοις*.

10. Το ίδιο συνέβη και με άλλους συγγραφείς στις Παρεκβολές του στον Όμηρο: βλ. D. Reinsch, ό.π., σ. 483, και H. W. Miller, «Ο φιλόμηρος Σοφοκλής and Eustathius», *CPh* 41 (1946) 100.

11. Για τις τάσεις αυτές του Ευσταθίου βλ. μεταξύ άλλων P. Maas, «Eustathios als Konjekturealkritiker», *BZ* 35 (1935) 299-307 (πρβ. van der Valk, *Eust. I*, Praefatio, σ. lxxxiv) και *BZ* 36 (1936) 27-31, όπου γίνεται λόγος για τις διαφορετικές γραφές στα βιβλία 3-15 της Επιτομής του Αθήναιου. Οι γραφές αυτές, που δεν έχουν καμία σχέση με όσα παραδίδει ο Marcianus 447 (A), αποτελούν κατά τον Maas επεμβάσεις από το χέρι του Ευσταθίου. Για τις αντιδράσεις στις παραπάνω εργασίες του Maas βλ. C. Collard, «Athenaeus, the Epitome, Eustathius and quotations from Tragedy», *RFIC* 97 (1969) 157-179 (ειδικότερα 164-168).

12. Προς ενίσχυση της άποψης αυτής αναφέρω ένα παράδειγμα από το ίδιο έργο: στον στ.

Τα χειρόγραφα του Ηροδότου χωρίζονται σε δύο ομάδες, γνωστές ως stirps Florentina (α ή α) και stirps Romana (d ή β)¹³. Το χειρόγραφό μας φαίνεται να παρουσιάζει συγγένεια με την οικογένεια d· αυτό συνάγεται από μια σειρά κοινών γραφών των δύο φορέων, χαρακτηριστικότερες από τις οποίες είναι οι εξής:

Ευστ. 232 (258.38) ¹⁴	Ηρόδ. 2.3.1 ¹⁵
οἱ Ἡλίου πολῖται λογιώτα- τοι (sic Herodotus, <i>λογιμώτατοι</i> codd. et editt.)	οἱ ... Ἡλιοπολῖται (Ἡλιουπολ. dCP) λογιώτατοι (<i>λογιμώτατοι</i> d)

Ευστ. 270 (264.30)	Ηρόδ. 4.45.3
Λιβύη μὲν ἀπὸ Λιβύης λέγεται ... ἢ δὲ Ἀσία ἀπὸ τῆς Προμηθέως μητρὸς ἐπονομάζεται, Λυδοὶ δὲ ... ἀπὸ Ἀσίῳ τοῦ Ἄττος καλεῖσθαι φασιν αὐτήν ¹⁶ , ἀφ' οὗ ... φυλὴ τις καλεῖται Ἀσιάς.	Λιβύη μὲν ἐπὶ Λιβύης λέγεται ... ἢ δὲ Ἀσίῃ ἐπὶ τῆς Προμηθέως γυναικὸς τὴν ἐπωνυμίην. καὶ τούτου μὲν μεταλαμβάνονται τοῦ ὀνόματος Λυ- δοί, φάμενοι ἐπὶ Ἀσίῳ τοῦ Κόττος τοῦ Μάνεω κεκλήσθαι τὴν Ἀσίην, ἀλλ'

714 του Διονυσίου προτείνει ο Ευστάθιος μια δική του διόρθωση (βλ. 343.45-344.2), που, όπως διαπιστώνουμε από το κριτικό υπόμνημα στην έκδοση Müller, συναντάται σε ένα μεταγενέστερο χειρόγραφο.

13. Τα αντιπροσωπευτικότερα χειρόγραφα κάθε ομάδας είναι τα εξής: stirps Florentina: Laurent. plut. 70,3 (A), Rom. Angel. gr. F. August. 83 (B), Laurent. Conv. Soppr. 207 (C)· stirps Romana: Vatic. gr. 123 (R), Vatic. gr. 2369 (D), Cantabr. Sancerft. coll. Emman. 30 (S), Vindob. hist. (και όχι philol. όπως γράφει ο Rosén) gr. 85 (V), Laurent. plut. 70,6 (T). Περισσότερα στις εισαγωγές των εκδόσεων Hude (*OCT*) και Rosén (Teubner), και H. Erbse, «Überlieferungsgeschichte der griechischen klassischen und hellenistischen Literatur», στο *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, I, Μόναχο 1975, σσ. 209-307 (ειδικότερα σσ. 255-256).

14. Ο πρώτος αριθμός παραπέμπει στον στίχο του Διονυσίου· σε παρένθεση η σελίδα και ο στίχος στην έκδοση Müller.

15. Το κείμενο του Ηροδότου και το κριτικό υπόμνημα παρατίθενται σύμφωνα με την έκδοση Hude, επειδή η έκδοση Rosén (Teubner) δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Τόσο στα παραθέματα από τον Ηρόδοτο όσο και σε εκείνα από τον Ευστάθιο, το υπόμνημα προστίθεται κάθε φορά (με μία εξαίρεση) μέσα στο κείμενο, ύστερα από τις υπό εξέταση γραφές. Αξίζει πάντως να επισημάνω ότι το κριτικό υπόμνημα του Ηροδότου στην έκδοση Hude παρουσιάζει έλλειψη πληρότητας και συνέπειας σε σχέση πάντα με το κείμενο των Παρεκβολών του Ευσταθίου στον Διονύσιο τον Περιηγητή. Συγκεκριμένα, ενώ ορισμένες φορές παρατίθενται στο υπόμνημα διαφορετικές γραφές του κειμένου του Ευσταθίου, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο εκδότης έλαβε υπόψη του το έργο, τις περισσότερες φορές οι γραφές αυτές δεν επισημαίνονται, ακόμη κι όταν συμπίπτουν με τις γραφές του d κυρίως, αλλά και άλλων χειρογράφων που μνημονεύονται στο κριτικό υπόμνημα· π.χ. Ηρόδ. 2.3.1, 4.12.2, 4.189.3.

16. Βλ. όμως Ευστ. 620 (333.5): Ὅτι Ἀσία ἢ χώρα ὠνόμασται ἀπὸ Ἀσίῳ τοῦ Ἄττος, ὡς καὶ ἐν τῷ περὶ Εὐρώπης λόγῳ εἴρηται, ἢ ἀπὸ Ἀσίας μητρὸς Προμηθέως, ὡς καὶ Λυκόφρων βούλεται.

οὐκ ἐπὶ τῆς Προμηθέος Ἀσίης·
ἐπ' (d: ἀπ' aP) ὅτευ ... φυλὴν κεκλή-
σθαι Ἀσιάδα.

Κριτ. υπ.: 5, 7, 8, 10¹⁷ ἐπὶ aP^c: ἀπὸ
dP^l

Ευστ. 304 (270.16) τοξεύειν ... π ρ ὀ ς τ ἦ ν βροντήν καὶ τὴν ἀστραπὴν	Ηρόδ. 4.94.4 π ρ ὀ ς (πρὸς τὴν d) βροντήν τε καὶ ἀστραπὴν τοξεύοντες
Ευστ. 431 (298.24) ¹⁸ Ἀχελῷος ... ἐ ξ ι ὠ ν εἰς θάλασσαν	Ηρόδ. 2.10.3 ὄς (ενν. Ἀχελῷος) ... ἐ ξ ι ε ἰ ς ἐς θάλασσαν (ἐξιὼν ἐς τὴν θάλ. d)
Ευστ. 905 (374.4) ¹⁹ οἰκεῖν τῆς Συρίας τὰ περὶ θάλασσαν	Ηρόδ. 7.89.2 τῆς Συρίας οἰκέουσι τὰ (τὰ d Eu- stath. Dion. 905: τὸ aP) παρὰ θάλασσαν
Ευστ. 854 (366.40) Π α μ φ ὕ λ ι ο ἰ εἰσι τῶν ἐκ Τροίας ἀποσκεδασθέντων	Ηρόδ. 7.90 οἱ δὲ Π ά μ φ υ λ ο ι (Παμφύλιοι d) οὔτοι εἰσὶ τῶν ἐκ Τροίης ἀποσκεδασθέν- των

Τα παραπάνω συνδετικά σφάλματα του χειρογράφου του Ευσταθίου και της οικογένειας d αποτελούν συγχρόνως διαχωριστικά σφάλματα των δύο φορέων προς όλα τα υπόλοιπα μέλη της παράδοσης· χωρίς να είναι τα μόνα, είναι τα πιο χαρακτηριστικά, και αποδεικνύουν τη στενή σχέση των δύο πηγών. Αν θελήσουμε τώρα να εξετάσουμε διεξοδικότερα τη σχέση μεταξύ του d και του χειρογράφου του Ευσταθίου θα έχουμε να ερευνήσουμε τις εξής τρεις πιθανότητες:

1. Το χειρόγραφο του Ευσταθίου αντιγράφηκε από τον d.
2. Ο d αντιγράφηκε από το χειρόγραφο του Ευσταθίου.
3. Τα δύο χειρόγραφα αντιγράφηκαν από ένα τρίτο.

Ένας σύντομος και σίγουρος τρόπος αποκλεισμού των δύο πρώτων πιθανοτήτων θα ήταν να ερευνήσουμε τις γραφές των δύο χειρογράφων και να διαπιστώσουμε τυχόν παραλείψεις του ενός που δεν επαναλαμβάνονται από το άλλο²⁰. Ανέφερα όμως ήδη παραπάνω²¹ τους λόγους για τους οποίους δεν είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν για έναν τέτοιο σκοπό παραλείψεις λέξεων ή

17. Η αρίθμηση των στίχων σύμφωνα με την έκδοση Hude.

18. Βλ. παρακάτω σ. 26.

19. Βλ. παρακάτω σ. 25.

20. Με εξαίρεση βέβαια την περίπτωση του συμφυρμού (contaminatio).

21. Βλ. παραπάνω σ. 15.

φράσεων στο χειρόγραφο του Ευσταθίου· εξάλλου δεν κατάφερα να διαπιστώσω κάποια μεγάλη παράλειψη του d που να μη συμμερίζεται ο Ευστάθιος.

Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα διαχωριστικά σφάλματα στην οικογένεια d που δεν συναντούμε στο χειρόγραφο του Ευσταθίου και αντίστροφα· μερικά από αυτά είναι τα εξής:

α ²²) Ηρόδ. 4.21 Τάναϊν δὲ ποταμὸν διαβάντι οὐ κέ- τι (οὐκ ἔστι dP) Σκυθική	Ευστ. 163 (246.6) Τάναϊν διαβάντι οὐ κέ τι Σκυθή
Ηρόδ. 4.53.3 κ ή τ ε ά τ ε (κάτη άτε d) μεγάλα άνάκανθα	Ευστ. 311 (273.13) κ α ι κ ή τ η άνάκανθα μεγάλα
Ηρόδ. 5.111.1 πρὸς ὀπλίτην ἴ σ τ α σ θ α ι (άντι- τάσσεσθαι dP: άνίστασθαι Eustath. Dion 374) ὀρθόν	Ευστ. 374 (284.6) ὀρθὸν ά ν ί σ τ α σ θ α ι πρὸς ὀπλίτην
Ηρόδ. 4.196.2 τοὺς δὲ Καρχηδονίους ἐ κ β ά ν τ α ς (ἐσβάντας dP)	Ευστ. 752 (348.29) οί δὲ Καρχηδόνιοι ἐ κ β ά ν τ ε ς
β) Ευστ. 66 (230.7) καὶ μηδὲ νέφη αὐτάς ποτε ἐ π ι λ ε ί- π ε ι ν	Ηρόδ. 4.184.3 οὐδέποτε γάρ αὐτάς ά π ο λ ε ί π ε ι ν (άπολείπει PR: άπολείφειν V) νέφεα
Ευστ. 242 (259.29) τὸ ὄξυ τοῦ Δέλτα, ἐξ οὗ ὁ Νεῖλος κ α τ α ρ ρ ή γ ν υ τ α ι	Ηρόδ. 2.16.2 τοῦ Δέλτα δὲ τούτου κατὰ τὸ ὄξυ π ε ρ ι ρ ρ ή γ ν υ τ α ι ὁ Νεῖλος
Ευστ. 905 (374.4) οἰκεῖν τῆς Συρίας τὰ π ε ρ ἰ θάλασ- σαν	Ηρόδ. 7.89.2 τῆς Συρίας οἰκέουσι τὰ π α ρ à θά- λασσαν
Ευστ. 911 (375.39) πλουσίως ἐ σ κ ε υ α σ μ έ ν ο ν	Ηρόδ. 2.44.1-2 πλουσίως κατεσκευασμένον

Τα διαχωριστικά αυτά σφάλματα των δύο πηγών αποκλείουν μια σχέση υπαλληλίας μεταξύ τους (πιθανότητες α και β): επομένως ισχύει η τρίτη πιθανότητα, δηλαδή τα δύο χειρόγραφα αντιγράφηκαν από ένα τρίτο²³.

22. Στις παρακάτω περιπτώσεις δεν αποκλείεται η πιθανότητα οι γραφές να αποτελούν διορθώσεις του Ευσταθίου.

23. Ορισμένες φορές το χειρόγραφο του Ευσταθίου δεν συμμερίζεται τα λάθη των υπόλοι-

Από την παραπάνω εξέταση των γραφών των χωρίων του Αλικαρνασσεά ιστορικού που παρατίθενται στις Παρεκβολές στον Περιηγητή αποδείχθηκε ότι αυτές παρουσιάζουν στενή συγγένεια με την ομάδα d της χειρόγραφης παράδοσης του Ηροδότου· θεωρώ λοιπόν απίθανο για τον Ευστάθιο να συμβουλευθήκε δύο ή περισσότερα χειρόγραφα του ιστορικού που ανήκαν στην ίδια οικογένεια, εφόσον αυτά θα παρουσίαζαν τις ίδιες περίπου γραφές και δεν θα είχαν σοβαρές διαφορές μεταξύ τους.

B'. Η μέθοδος του Ευσταθίου

Ο τρόπος με τον οποίο ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί την πηγή του ποικίλλει: Ορισμένες φορές ένα χωρίο παρατίθεται αυτούσιο (Ευστ. 48 [227.6])· άλλοτε γίνονται περικοπές ή αλλαγές λέξεων ή και φράσεων (Ευστ. 232 [258.36]) ή δίνεται το νόημα του χωρίου (Ευστ. 520 [316.29])· σε λίγες περιπτώσεις παρατίθεται σύντομη περίληψη (Ευστ. 809 [360.11]), ενώ σε κάποιες άλλες ο Ευστάθιος περιορίζεται σε μεμονωμένες επιγραμματικές φράσεις από τον Ηρόδοτο (Ευστ. 220 [256.40]). Το πιο χαρακτηριστικό όμως γνώρισμα της μεθόδου που φαίνεται να ακολουθούσε ο Ευστάθιος κατά τη συγγραφή των Παρεκβολών του στον Διονύσιο τον Περιηγητή είναι το εξής: Πολύ συχνά ο Ευστάθιος αναφερόμενος σε κάποιο τοπωνύμιο ή σε έναν λαό επικαλείται την ηροδοτεία

των φορέων της οικογένειας και παρουσιάζει ομοιότητες με τον κώδικα D· π.χ.:

Ευστ. 669 (338.30)
*οὕτω δὲ καὶ Ἡρόδοτος δυσχείμερον εἰπὼν
 τὴν Σκυθικὴν ἐπάγει, ὅτι τοὺς μὲν ὀκτώ μῆνας
 ἐκεῖ ἀφόρητος οἶος γίνεται κ ρ υ μ ὀ ς*

Ηρόδ. 4.28.1
*δυσχείμερος δὲ αὕτη ἢ καταλεχθεῖσα πᾶσα
 χώρα οὕτω δὴ τί ἐστι, ἔνθα τοὺς μὲν ὀκτώ τῶν
 μηνῶν ἀφόρητος οἶος γίνεται κ ρ υ μ ὀ ς
 (κρυμμός RSV)*

Ευστ. 721 (344.35)
*ἄλλως γὰρ εὐπέρατός ἐστι, μῆκος μ ἐ ν
 πλόου ἔχουσα τοῖς ἑρέσσουσι ἑ ἡμερῶν*

Ηρόδ. 1.203.1
*ἢ δὲ Κασπὴ ἐστὶ ἐτέρη ἐπ' ἑωυτῆς, ἐοῦσα
 μῆκος μ ἐ ν (μὲν ὀπ. RSV) πλόου εἰρεσίῃ
 χρωμένῳ πεντεκαίδεκα ἡμερῶν*

Ευστ. 784 (354.12)
*Ἡρόδοτος δὲ φησὶν ὅτι ὁ Ἄλυς ὄριζε μὲν
 ποτε τὴν Μηδικὴν ἀρχὴν καὶ τὴν Λυδικὴν, ῥέει
 δὲ ἐξ Ἀρμενίου ὄρους διὰ τῆς γῆς τῶν Κιλικί-
 κων· παραμβιβόμενος δὲ Μ α τ ι α ν ο ὺ ς μὲν
 ἐν δεξιᾷ ... ἔνθεν μὲν Σ υ ρ ῖ ο υ ς Κ α π π α δ ὀ κ α ς
 ἀφείς*

Ηρόδ. 1.72.2
*ὁ γὰρ οὖρος ἦν τῆς τε Μηδικῆς ἀρχῆς καὶ τῆς
 Λυδικῆς ὁ Ἄλυς ποταμός, ὃς ῥέει ἐξ Ἀρμενίου
 ὄρους διὰ Κιλικίων, μετὰ δὲ Μ α τ ι η ν ο ὺ ς
 (Μαντιηνοὺς RSV) μὲν ἐν δεξιᾷ ἔχει ῥέων, ...
 ἔνθεν μὲν Σ υ ρ ῖ ο υ ς Κ α π π α δ ὀ κ α ς
 (Συρίους καὶ Καππαδόκας RSV) ἀπέργει*

Τα παραπάνω χωρία δεν αποδεικνύουν, νομίζω, μια ιδιαίτερη σχέση του D με τον κώδικα του Ευσταθίου· η μελέτη του κριτικού υπομνήματος του κειμένου του Ηροδότου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο D αρκετές φορές παραδίδει γραφές καλύτερες από εκείνες των υπόλοιπων χειρογράφων της οικογένειας d.

μαρτυρία, παραθέτοντας όχι μόνο ένα χωρίο του Αλικαρνασσέα, όπου γίνεται μείναι του τοπωνυμίου, αλλά εξαντλώντας όλα τα σχετικά παραθέματα· π.χ.:

Ευστ. 218 (255.20)

των δὲ Αἰθίοπων Ἡρόδοτος τοὺς μακροβίους ἱστορεῖ μεγίστους καὶ καλλίστους εἶναι πάντων ἀνθρώπων,

σιτειῖσθαι δὲ κρέα ἐφθὰ καὶ πίνειν γάλα, καὶ ζῆν ἔτη εἴκοσι καὶ ἑκατόν· τινὲς δέ, φασίν²⁴, ὑπερβάλλουσι καὶ ταῦτα.

σπανιώτατος δὲ ἐν αὐτοῖς καὶ τιμιώτατος ὁ χαλκός· πολλὸς δὲ ὁ χρυσός, καὶ οἱ δεσμῶται παρ' αὐτοῖς χρυσέαις πέδαις δέδενται.

φέρει δέ, φησίν²⁵, αὐτοῖς ἡ χώρα καὶ ἐλέφαντας ἀμφιλαφεῖς καὶ ἔβενον. Εἰσὶ δὲ κατ' αὐτὸν καὶ ἄλλοι Αἰθίοπες, οὐκ εἰς τὰ ἔσχατα τῆς γῆς, ἀλλὰ πρὸς τῇ Αἰγύπτῳ, οὓς Καμβύσης κατεστρέψατο, δι' οὓς καὶ Αἰθιοπία ἐκλήθη ποτὲ ἡ Αἰγυπτος, ὡς καὶ μετ' ὀλίγα ῥηθήσεται.

Ευστ. 304 (270.28)

καὶ Ἡρόδοτος δὲ ἀπαθανατίζοντας αὐτοὺς (ενν. τοὺς Γέτας) καλεῖ, διὰ τὸν ῥηθέντα γόγητα Ζάμολξιν,

Ηρόδ. 3.20.1

οἱ δὲ Αἰθίοπες οὗτοι ἐς τοὺς ἀπέπεμπε ὁ Καμβύσης λέγονται εἶναι μέγιστοι καὶ κάλλιστοι ἀνθρώπων πάντων.

Ηρόδ. 3.23.1

ἔτεα μὲν <εἶπε> (ενν. ὁ Αἰθίοψ) ἐς εἴκοσι τε καὶ ἑκατόν τοὺς πολλοὺς αὐτῶν ἀπικνέεσθαι, ὑπερβάλλειν δὲ τινὰς καὶ ταῦτα, στήσιν δὲ εἶναι κρέα ἐφθὰ καὶ πόμα γάλα.

Ηρόδ. 3.23.4

ἀγαγεῖν σφεας ἐς δεσμοκτήριον ἀνδρῶν, ἐνθα τοὺς πάντας ἐν πέδησι χρυσέησι δεδέσθαι. ἔστι δὲ ἐν τούτοισι τοῖσι Αἰθίοψι πάντων ὁ χαλκός σπανιώτατον καὶ τιμιώτατον.

Ηρόδ. 3.114

αὕτη δὲ (ενν. ἡ Αἰθιοπική χώρα) χρυσόν τε φέρει πολλὸν καὶ ἐλέφαντας ἀμφιλαφέας ... καὶ ἔβενον

Ηρόδ. 3.97.2

Αἰθίοπες οἱ πρόσουροι Αἰγύπτῳ, τοὺς Καμβύσης ἐλαύνων ἐπὶ τοὺς μακροβίους Αἰθιοπας κατεστρέψατο.

Ηρόδ. 4.93

πρὶν δὲ ἀπικέσθαι (ενν. ὁ Δαρεῖος) ἐπὶ τὸν Ἴστρον, πρώτους αἰρέει Γέτας τοὺς ἀθανατίζοντας.

Ηρόδ. 4.94.1

ἀθανατίζουσι δὲ τόνδε τὸν τρόπον· οὔτε ἀποθνήσκουσιν ἐωυτοὺς νομίζουσι ἰε-

24. Ο Bernhardt, ὁ.π., I 127.9, ἔχει φησίν, ο Müller διορθώνει σε φασίν και στο κριτικό υπόμνημα σημειώνει: φασιν CLd (C=Parisinus 2723, L=Parisinus 2708, d=Monacensis 283). Ωστόσο νομίζω ὅτι ὀρθή εἶναι ἡ γραφή φησίν αφού ο Ευστάθιος συνεχίζει να παραθέτει το χωρίο του Ηροδότου.

25. Εδώ ο Müller επικαλούμενος τη γραφή των χειρογράφων CDL (D=Parisinus 2855) διορθώνει σωστά το φασίν του Bernhardt (I 127.11) σε φησίν.

ναι τε τὸν ἀπολλόμενον παρὰ Σάμολξιν
δαίμονα.

Ηρόδ. 4.95.1

ὄν καὶ δουλεῦσαι αὐτὸς τῷ Πυθαγόρῃ
φησίν.

τὸν Σάμολξιν τοῦτον ἐόντα ἄνθρωπον
δουλεῦσαι ἐν Σάμῳ, δουλεῦσαι δὲ Πυθα-
γόρῃ τῷ Μνησάρχῳ.

Ηρόδ. 4.93

ἱστορεῖ δὲ καὶ ἀνδρειοτάτους Θρα-
κῶν τοὺς Γέτας καὶ δικαιοτάτους.

οἱ δὲ Γέται ... Θρηίκων ἐόντες ἀν-
δρηότατοι καὶ δικαιοτάτοι.

Ηρόδ. 4.89.3

λέγει δὲ καὶ ὅτι εἶλεν αὐτοὺς ὁ Δα-
ρεῖος, ὅτε σχεδία διαβάς ἐκ τῆς Ἀσίας
ἐπορεύετο διὰ τῆς Θράκης.

Δαρεῖος δὲ ὡς διέβη τὸν Βόσπορον
κατὰ τὴν σχεδίην, ἐπορεύετο διὰ τῆς
Θρηίκης.

Στις δύο παραπάνω περιπτώσεις τα χωρία του Ηροδότου προέρχονται από το ίδιο κάθε φορά βιβλίο· άλλες φορές έχουμε αναφορές σε διαφορετικά βιβλία· π.χ. Ευστ. 988 (388.25) = Ηρόδ. 1.180.1+5.52.3. Στα παραδείγματά μας αυτά πρόκειται πάντα για ονομαστικές αναφορές²⁶. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις μη ονομαστικές, κυρίως στην περίπτωση των εθίμων διαφόρων λαών (π.χ. Ινδοί, Μασσαγέτες²⁷). Από όλα τα παραπάνω επιβεβαιώνεται και ενισχύεται, νομίζω, η άποψη που διατύπωσε ο P. Maas²⁸, ότι δηλαδή ο Ευστάθιος αποδελτίωνε διάφορα έργα που τον ενδιέφεραν.

Γ'. Μη ονομαστικές αναφορές στον Ηρόδοτο

Ο εκδότης του έργου του Διονυσίου Περιηγητή G. Bernhardt σχολιάζει ορισμένες γραφές των Παρεκβολών²⁹, παραθέτει varias lectiones άλλων χειρογράφων και εντοπίζει πολλά χωρία των συγγραφέων στα έργα των οποίων γίνονται αναφορές από τον Ευστάθιο³⁰· πέρα από τις ονομαστικές αναφορές στο έργο του

26. Άλλες χαρακτηριστικές περιπτώσεις: Ευστ. 298 (268.28): Ηρόδ. 2.33.3+4.47.2+4.48.1· Ευστ. 310 (272.26): Ηρόδ. 4.10.1+4.9.1+4.104+4.109.1 (cf. 4.108)· Ευστ. 437 (300.37): Ηρόδ. 7.176.3-4+7.201.

27. Βλ. παρακάτω σ. 22.

28. Βλ. P. Maas, «Eustathios als Konjekturekritiker», *BZ* 36 (1936) 30: Diese Epitome hat Eustathios dann später für seinen Homerkommentar verzettelt. Για το ιδιαίτερο εξάλλου ενδιαφέρον του Ευσταθίου για τον Ηρόδοτο σημειώνει ο van der Valk, *Eust. I*, Praefatio, σ. ci: Dixeris Eustathium hunc historicum in scholis Byzantinis iuventuti explicasse et hac de causa eius interiorem scientiam exhibere.

29. Τα σχόλια του Bernhardt στο κείμενο των Παρεκβολών (Annotatio ad Eustathii Commentarios) δημοσιεύονται στον τόμ. II, σσ. 833-975.

30. Όσον αφορά τον Ηρόδοτο, επισήμανα ορισμένα λάθη στις παραπομπές στο έργο του ιστορικού· πρόκειται για τα παρακάτω:

Ηρόδοτου, ο Bernhardy εντοπίζει και άλλες³¹, όπως επίσης και ο Müller στην οικεία θέση της λατινικής μετάφρασης· σ' αυτές προσθέτω τις παρακάτω:

Ηρόδοτος ³²	Ευστάθιος	Ηρόδοτος	Ευστάθιος
1.93.4	846 (365.37-38)	3.57.2	525 (319.28-30)
1.94.1-2	839 (365.26-29)	3.98.2	1107 (401.2-3)
1.94.5	347 (277.45-278.1)	3.98.3	1107 (401.1-2)
1.140.2/1.138.2	1059 (395.22-24) ³³	3.101.1-2	1107 (400.37-38)
1.146.1	347 (278.45) ³⁴	3.104.2 ³⁶	1107 (399.34-36)
1.184-185.1	1005 (390.8-11)	3.125.1/3.129-137 ³⁷	369 (283.22-24)
1.188.1-2	1073 (396.23-25) ³⁵	4.2.2	549 (325.8-10)

Ηρόδοτος	Ευστάθιος	
	Müller	Bernh. I
2.10.2 (και όχι 3.17, βλ. Bernh. II 880.43-881.1)	226 (257.10-11)	129.15-16
2.16.2 (και όχι 2.19, βλ. Bernh. II 881.11)	242 (259.28-30)	132.10-12
2.104.1 (και όχι 2.114, βλ. Bernh. II 933.30)	689 (340.22-23)	231.31-32
7.34 (και όχι 7.36, βλ. Bernh. II 957.2-3)	912 (377.20-22)	278.27-30
8.48 (και όχι 8.46, βλ. Bernh. II 921.21-22)	525 (319.9-11)	205.22-23

31. Ο van der Valk, *Eust. I*, Praefatio, σ. ci, γράφει ότι ο Ευστάθιος παραθέτει πολύ συχνά το έργο του Ηρόδοτου, άλλοτε αναφέροντας το όνομά του και άλλοτε όχι. Αυτό δεν συμβαίνει μόνο με τον Ηρόδοτο, αλλά και με άλλους συγγραφείς, π.χ. με τον Στράβωνα (βλ. van der Valk, *Eust. I*, Praefatio, σ. lxxiv) και με τον Πλούταρχο, βλ. M. van der Valk, «Zur Überlieferungsgeschichte der plutarchischen Schriften», *Hermes* 101 (1973) 502.

32. Ο παρακάτω πίνακας θα γινόταν εκτενέστερος αν δεν περιοριζόμουν στις εμφανείς αναφορές, αλλά προχωρούσα και σε «υπαινιγμούς» του Ευσταθίου στον Ηρόδοτο που συνδέονται με μνείες σε άλλους συγγραφείς, π.χ. Ευστ. 321 (274.5) = Ηρόδ. 7.26.3, Ευστ. 530 (320.15) = Ηρόδ. 4.156.1-3· επίσης δεν περιέλαβα τις περιπτώσεις εκείνες όπου ο Ευστάθιος σε κάποια αναφορά του ονοματίζει ρητά την πηγή του που δεν είναι ο Ηρόδοτος, και δεν αναφέρει και τον ιστορικό, αν και αυτός κάνει επίσης μνεία του ίδιου γεγονότος, π.χ. Ευστ. 1005 (390.11), όπου ως πηγή αναφέρεται ο Αρριανός (*FHG* III 601)· πρβ. Ηρόδ. 7.61.

33. Βλ. παρακάτω σ. 27.

34. Ο Bernhardy (II 894.24) παραπέμπει στον Στράβωνα: V σ. 221 (=5.2.4) και IX σ. 397 (=9.1.18).

35. Αμέσως μετά την μη ονομαστική αναφορά στον Ηρόδοτο, ακολουθεί μία ονομαστική (Ηρόδ. 1.188.1-2 = Ευστ. 1073 [396.25-28]). Την εναλλαγή αυτή (ονομαστική-μη ονομαστική και αντίστροφα) τη συναντούμε αρκετά συχνά.

36. Ο Ευστάθιος γράφει εδώ: *Διὸ καὶ θερμώτατος παρ' αὐτοῖς ὁ ἥλιος τὸ ἑωθινόν, ὡς φαίνει οἱ παλαιοί, καὶ πολλῶ μᾶλλον ἢ ἐν μεσημβρίᾳ κατὰ τὴν Ἑλλάδα*. Ο Bernhardy (II 970.25) σημειώνει: *Veteres illos non reperio*. Σαφώς πρόκειται για τον Ηρόδοτο (3.104.2): *θερμώτατος δὲ ἔστι ὁ ἥλιος τούτοις τοῖσι ἀνθρώποις τὸ ἑωθινόν, ... τοῦτον δὲ τὸν χρόνον καίει πολλῶ μᾶλλον ἢ τῇ μεσημβρίᾳ τὴν Ἑλλάδα*.

37. Η μνεία αφορά τον γνωστό στην αρχαιότητα γιατρό Δημοκῆδη τον Κροτωνιάτη. Ο Ηρόδοτος αναφέρεται διά μακρῶν σ' αυτόν και στην υπηρεσία του πρώτα στην αυλή του Πολυκράτη της Σάμου (3.125) και στη συνέχεια στην αυλή του Δαρείου (3.129-137). Ο Bernhardy (II 897.20) παραπέμπει στο χωρίο Ηρόδ. 3.129, το οποίο όμως δεν ανταποκρίνεται πλήρως στα όσα γράφει ο Ευστάθιος.

1.202.3	739 (346.37-38)	4.55	541 (324.16-17) ³⁸
1.216.4	739 (346.38-40)	4.194	803 (357.14-15)
1.214.3	739 (346.17-18)	5.6.2	322 (275.11-15)
1.215.1	739 (346.40-41)	5.54.2 ³⁹	1073 (396.39-40)
1.215.2	739 (346.41)	5.113.2/5.115.2	875 (372.9-10)
1.216.2-3	739 (346.35-37)	6.127.1	374 (285.1-2)
2.51.2	517 (315.32-33)	6.137	520 (316.28-32)
3.39.1-2	533 (322.3-4)	7.73	323 (275.30-32) ⁴⁰
3.125.1-4	533 (322.4-5)	7.96.1	907 (374.34-35)
3.41.1-42.4	533 (322.5-7)	8.94.2	511 (314.12-13)

Κλείνοντας την ενότητα αυτή θα αναφερθώ συνοπτικά στον τρόπο εισαγωγής των παραθεμάτων από τον Ηρόδοτο. Όταν ο Ευστάθιος τον μνημονεύει ονομαστικά μεταχειρίζεται συνήθως τα ρήματα λέγει, φησίν, ιστορεί ή συνώνυμες τους εκφράσεις (π.χ. νοεῖ λέγων, οἶεται, δηλοῖ). Στα παραθέματα που χρησιμοποιεί χωρίς να αναφέρει την πηγή του παρατηρείται επίσης μεγάλη ποικιλία: είτε δεν υπάρχει εισαγωγικό ρήμα (και αυτό είναι το συχνότερο), είτε έχουμε το λέγεται ή λέγονται (δέ), ή το φασίν ή φασίν οἱ παλαιοί, ενώ σε σπανιότερες περιπτώσεις μεταχειρίζεται άλλες συνώνυμες εκφράσεις.

Δ'. Διορθώσεις στον Ευστάθιο

Όπως ήδη επισήμανα⁴¹, σε λίγες μόνο περιπτώσεις παρουσιάζει ο Ευστάθιος αυτούσιο το κείμενο του Ηροδότου: τις περισσότερες φορές παραλείπει ό,τι θεωρεί περιττό, διασκευάζει ένα χωρίο ή δίνει το νόημα κάποιου άλλου. Επομένως μια συστηματική συγκριτική συνανάγνωση των δύο, με σκοπό ενδεχόμενες διορθώσεις στον Ευστάθιο με βάση τον Ηρόδοτο θα ήταν εκ πρώτης όψεως παρακινδυνευμένη. Ωστόσο θα μπορούσε να προχωρήσει κανείς σε κάποιες διορθωτικές προτάσεις σε ορισμένα χωρία, των οποίων οι διαφορετικές γραφές από το ηροδότειο κείμενο δεν φαίνεται να οφείλονται σε επέμβαση του Ευσταθίου, αλλά στη γραφίδα κάποιου αντιγραφέα⁴²:

Ευστ. 66 (230.2)

Ηρόδ. 4.184.2

λέγει δὲ (ενν. ὁ Ἡρόδοτος) καὶ ὅτι οὗτοι τῶ ἡλίῳ ὑπερβάλλοντι καταρῶνται ὑπερβαλλόντως τῶ ἡλίῳ οἱ Ἄτλαντες, διότι κατακαίων βεῖ
καταρῶνται ... ὅτι σφέας καίων ἐπιτρίβει

38. Βλ. και Ευστ. 306 (271.9-10) = Bernh. I 146.13.

39. Βλ. και Ηρόδ. 7.151.

40. Βλ. και Ευστ. 767 (351.8-9) = Bernh. I 245.23-24.

41. Βλ. παραπάνω σ. 15.

42. Δεν πρέπει ωστόσο να ξεχνάμε ότι η μελέτη του συνόλου της χειρόγραφης παράδοσης

Τα σωζόμενα αυτόγραφα του Ευσταθίου⁴³ προδίδουν ένα χέρι ασκημένο, με συχνές συνδέσεις γραμμμάτων και βραχυγραφίες κατά τη συνήθεια της εποχής, καθώς επίσης και γράμματα γραμμένα το ένα επάνω στο άλλο· εύλογα λοιπόν μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο σημείο αυτό είτε ο αντιγραφέας θεώρησε το *ι* ως συντομογραφία του *ως*, είτε ο Ευστάθιος αντί *υπερβάλλοντι* διάβασε *υπερβαλόντως*. Άρα το *υπερβαλόντως* πρέπει να διορθωθεί στο περισσότερο αναμενόμενο *υπερβάλλοντι*, που είναι επιπλέον και *lectio difficilior*.

Ευστ. 311 (273.8)

Ηρόδ. 4.53.2

Ἡρόδοτος δὲ περὶ τούτων τῶν ποταμῶν φησιν, ὅτι ὁ μὲν Βορυσθένης μέγιστος καὶ πολυαρκέστατος τῶν Σκυθικῶν ποταμῶν, καὶ πίνεσθαι ἥδιστος, ῥέων κ α λ ὶ σ παρὰ θολεροῖς.

τῶν δὲ λοιπῶν Βορυσθένης ἐστὶ πολυαρκέστατος ... πίνεσθαι τε ἥδιστός ἐστι, ῥέει τε κ α θ α ρ ὶ σ παρὰ θολεροῖσι.

Η γραφή *καθαρός* είναι εδώ η *lectio difficilior*. Το *καθαρός* είναι ένα επίθετο που χρησιμοποιείται ιδιαίτερα για ποτάμια και ρεύματα⁴⁴. Το αντιθετικό επιθετικό ζεύγος *καθαρός - θολερός* απαντά συχνά σε αρχαίους συγγραφείς⁴⁵, ενώ αντίθετα το αντίστοιχο του *καλός - θολερός* είναι σπάνιο⁴⁶. Για τους λόγους αυτούς νομίζω ότι η διόρθωση του *καλός* σε *καθαρός* είναι αναγκαία.

Ευστ. 533 (322.9)

Ηρόδ. 3.60.1

ἐν ταύτῃ τῇ Σάμῳ καὶ ὄρος ὑψηλὸν λέγεται εἰς πενήκοντα καὶ ἑκατὸν ὄργυιαι, οὐ κάτωθεν ὄρυγμα ὡς φησιν

... ὄρεός τε ὑψηλοῦ ἐς πενήκοντα καὶ ἑκατὸν ὄργυιαι, τούτου ὄρυγμα κάτωθεν ἀρξάμενον, ἀμφίστομον. τὸ μὲν μῆκος

στα πλαίσια μιας σύγχρονης κριτικής έκδοσης του έργου μπορεί πιθανόν να μας δώσει ένα κείμενο διαφορετικό από αυτό που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας.

43. Βλ. E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. 2. Frankreich. A. Verzeichnis der Kopisten*, Βιέννη 1989, σ. 74, αρ. 153 Ευστάθιος (Θεσσαλονίκης) και E. Mioni, *Εισαγωγή στην Ἑλληνική Παλαιογραφία*, μετάφραση Ν. Παναγιωτάκη, Αθήνα 1985, πίν. XX.

44. Βλ. Πλάτ. *Φαῖδρ.* 229c *καθαρά καὶ διαφανή τὰ ὑδάτια*, Ηρόδ. 1.202.4 *τὸ δὲ ἐν τῶν στομάτων τοῦ Ἀράξειο ῥέει διὰ καθαροῦ ἐς τὴν Κασπίην θάλασσαν*, Ευρ. *Ἴππ.* 210 *καθαρά ὑδάτια*, Ευρ. *Ἴων* 96 *καθαραῖς ὁρόσοις*.

45. Βλ. π.χ. Αριστοτ. *Π.* τὰ ζῷα *ἰστ.* 595b-596a: *πίνειν δ' οἱ μὲν βόες ζητοῦσι καθαρόν, οἱ δ' ἵπποι ὥσπερ οἱ κάμηλοι· ἢ δὲ κάμηλος πίνει ἥδιον θολερὸν καὶ παχύ*, Αριστοτ. *Π.* ζῷων *μορ.* 647b: *τὸ μὲν γὰρ (ενν. αἷμα) λεπτότερον τὸ δὲ παχύτερον καὶ τὸ μὲν καθαρώτερόν ἐστι τὸ δὲ θολερώτερον*, Αἴλιος Αριστ. 36 (48), 41: *ὅτι μὲν γὰρ τοῦ χιμῶνος καθαρώτατός ἐστιν (ενν. ὁ Νεῖλος) ὁμολογεῖται παρὰ πάντων, τούτου δὲ οὕτως ἔχοντος αἰξοῖτ' ἂν τοῦ θέρους, ὅτ' ἐστὶ μεῖζων ἅμα καὶ θολερώτερος*, Γαληνός *Περὶ δυνάμ. φύσ.* 3.15 (Kühn II, σ. 214.6-9): *αὐτῶν δὲ τῶν οἴνων τὸν μὲν λευκὸν καὶ καθαρὸν ἐτοίμως ἀναδίδοσθαι διὰ λεπτότητα, τὸν δ' αὖ μέλανα καὶ θολερὸν ἴσχεσθαι τε κατὰ τὴν ὁδόν*.

46. Βλ. Στράβ. 7, απ. 21: *ὅτι ὁ Ἀξιὸς θολερὸς ῥεῖ· ὁ δ' Ὀμηρος Ἀξιῶ κάλλιστον ὕδωρ φησίν*.

Ἡρόδοτος πολυστάδιον, δι' οὐ ὕδωρ τοῦ ὀρύγματος ἑπτὰ στάδιοι εἰσι ... δι' ὀχετευόμενον διὰ σωλήνων παρεγένετο οὐ τὸ ὕδωρ ὀχετευόμενον διὰ σωλήνων εἰς τὴν πόλιν ἀπὸ μεγάλων πηγῶν παραγίνεται ἐς τὴν πόλιν ἀγόμενον ἀπὸ μεγάλων πηγῶν.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ το κριτικό υπόμνημα τῆς ἐκδόσης Hude κανένα χειρόγραφο τοῦ Ηροδότου δεν συμμερίζεται τῆ γραφή τοῦ Ευσταθίου ἀπὸ μεγάλων πηγῶν. Ο παρεμφερής συντομογραφημένος τρόπος γραφῆς τοῦ -ης (Ϟ) και -ων (ϙ) εἶναι κατὰ πάσαν πιθανότητα υπεύθυνος γιὰ τῆ γραφή στον Ευστάθιο, που πρέπει να διορθωθεῖ σε ἀπὸ μεγάλης πηγῆς.

Ευστ. 905 (374.3)

λέγει δὲ καὶ Ἡρόδοτος τούτους ἐκ τῆς Ἐρυθρᾶς καλουμένης θαλάσσης ὑπερβάντας οἰκεῖν τῆς Συρίας τὰ περιθάλασσαν.

Ηρόδ. 7.89.2

οὔτοι δὲ οἱ Φοίνικες τὸ παλαιὸν οἴκεον, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, ἐπὶ τῆ Ἐρυθρᾷ θαλάσσει, ἐνθεῦτεν δὲ ὑπερβάντες τῆς Συρίας οἰκεῖουσι τὰ περιθάλασσαν.

Ο παραπλήσιος τρόπος γραφῆς (συντομογραφία με ἀποκοπή) τῶν προθέσεων παρὰ (π^ϙ) και περί (π^ϙ) εὐθύνεται μάλλον γιὰ τὴν μετατροπὴ τῆς παρὰ σε περι.

Ευστ. 907 (375.6)

Φοινικία καλεῖσθαι.

Ηρόδ. 5.58.2

Φοινικία κεκλησθαι.

Η μεταγραφή τοῦ Φοινικία σε Φοινίγια δεν εἶναι σωστή· ὁ ὀρθὸς τύπος εἶναι Φοινίχεια.

Στο περιθώριο τῆς ἐρευνας αὐτῆς προχώρησα σε δύο διορθώσεις στο κείμενο τοῦ Ευσταθίου που δεν ἔγιναν με βάση τον Ηρόδοτο, ἀλλὰ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τῶν Παρεκβολῶν· πρόκειται γιὰ τις εξῆς:

1. Ευστ. 142 (241.23): Ὁ δὲ Διονύσιος περὶ τούτου λέγει καὶ ὅτι στενωτάτος δὴ ἐκεῖνος (ενν. ὁ Βόσπορος) ἀπάντων ἐστὶ πορθμὸς τῶν ἄλλων, οἳ θαλάσσης εἰσι πολυκλύστου. Τετραστάδιον γάρ τοι τοῦ τοιούτου Βυζαντικοῦ στόματος εἶναι φασί, καθὰ καὶ Ἡρόδοτος ἱστορεῖ⁴⁷. Λέγει δὲ καὶ ὁ Γεωγράφος, ὅτι τὸ Βυζαντικὸν στόμα Θρακίον Βόσπορον καλοῦσιν, ἔστι δὲ τετραστάδιον⁴⁸. Τοῦ μέντοι Ἑλλησπόντου τὸ στενωτάτον ἑπταστάδιον ἐστὶ, περὶ που τὴν Θρακίαν χερρόνησον κατὰ Σηστόν· ἑπταστάδιον δὲ κατὰ τὸν Γεωγράφον ὁμοίως καὶ τὸ τοῦ Σικελικοῦ πορθμοῦ στενωτάτον.

Ἐτσι ὁπως τὴν παραθέτει ὁ Ευστάθιος, ἡ γενικὴ τοῦ τοιούτου Βυζαντικοῦ

47. Ηρόδ. 4.85.3.

48. Στράβ. 12.8.4.

στόματος δεν αναφέρεται πουθενά· επίσης φαίνεται να απουσιάζει το υποκείμενο του απαρεμφάτου *είναι*. Αντίθετα, στο κείμενο που ακολουθεί (*Τοῦ μέντοι ... πορθμοῦ στενώτατον*) υποκείμενο του *ἔστι* στην πρώτη περίπτωση και του εννοουμένου *ἔστι* στη δεύτερη είναι τὸ *στενώτατον*, στο οποίο αναφέρονται και οι γενικές *Ἑλλησπόντου* και *Σικελικοῦ πορθμοῦ* αντίστοιχα. Νομίζω λοιπόν ότι το κείμενο θα γινόταν πιο κατανοητό με την προσθήκη της λέξης τὸ *στενώτατον* ή της λέξης τὸ *εὖρος* (όπως γράφει ο Ηρόδοτος) μετά το *Βυζαντικοῦ στόματος*.

2α. Ευστ. 911 (375.26) *Τιμῶσι δὲ τὸν Ἡρακλέα ὑπερβαλλόντως οἱ Τύριοι⁴⁹, καὶ εἰσι πολύτεχνοι καὶ κατὰ τοὺς Σιδωνίους καλλιτέχνοι. Ἔστι δέ, φασί, καὶ πορφύρα καλλίστη ἢ Τυρία. Ὁ δὲ Γεωγράφος φησὶ καὶ ὅτι μεγίστη ἔστι μετὰ Σιδῶνα ἢ Τύρος ...*

2β. Ευστ. 912 (376.5) *Ἡ δὲ Σιδῶν ... πολυτέχνους ἔχει πολίτας καὶ καλλιτέχνους. Ὅτι δὲ τοιοῦτοὶ εἰσιν οἱ Σιδῶνιοι, δηλοῦσι καὶ οἱ παρὰ τῷ Ποιητῇ παμποῖκιλοι πέπλοι, Σιδωνίων ἔργα γυναικῶν, καὶ ὁ τοῦ Εὐνέω κρατήρ, ὃς κάλλιεν ἔνικα πᾶσαν ἐπ' αἶαν.*

Αυτό που ενδιαφέρει στην πρώτη αναφορά δεν είναι η γνώμη των Σιδωνίων για τους κατοίκους της Τύρου, αλλά εάν και κατά πόσον αυτοί είναι καλλιτέχνοι. Στη δεύτερη αναφορά φαίνεται καθαρά η υπεροχή των Σιδωνίων στην καλλιτεχνία. Εξάλλου η Τύρος και η Σιδών πάρα πολύ συχνά μνημονεύονταν μαζί και συγκρίνονταν οι επιδόσεις τους, όπως βλέπουμε να γίνεται και στο πρώτο από τα δύο χωρία, όπου ο Στράβωνας θεωρεί την Τύρο πολύ μεγάλη και σπουδαία, μετά όμως από την Σιδώνα. Συχνά ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί παρόμοιες συγκριτικές εκφράσεις με το μετά⁵⁰, και νομίζω ότι επιβάλλεται και εδώ να διορθώσουμε σε μετά τούς Σιδωνίους⁵¹.

Ε'. Αποκλίσεις του Ευσταθίου από τον Ηρόδοτο

Στα τέσσερα επόμενα χωρία πρόκειται για περιπτώσεις όπου ο Ευστάθιος δίνει διαφορετικές ενμέρει πληροφορίες ή ερμηνείες από τον Ηρόδοτο, τον οποίο εντούτοις επικαλείται στα τρία από αυτά· τα χωρία αυτά είναι τα εξής:

1. Ευστ. 431 (298.24)	Ηρόδ. 2.10.3
<i>λέγει γὰρ (ενν. ὁ Ἡρόδοτος) ὅτι Ἄ- Ἀχελῷου, ὃς ῥέων δι' Ἀκαρνανίης</i>	

49. Ηρόδ. 2.44.2.

50. Παρόμοιες συγκριτικές εκφράσεις με το μετά συναντούμε συχνά στον Ευστάθιο: 88 (234.44) *Γόρτυνα δευτερεύει μετὰ Κνωσσὸν κατὰ δύναμιν*, 198 (252.1) *Ὅτι μετὰ τὴν Καρχηδόνα Σύρις ἢ μικροτέρα ἢ καὶ Ἀωτοφαγίτις*, 323 (275.25) *διὸ καὶ Ἡρόδοτος λέγει τοὺς Θρᾶκας ἔθνῶν μέγιστον μετὰ τοὺς Ἰνδοὺς.*

51. Ηρόδ. 4.52.1 καὶ 4.81.2.

χελῶς ῥέων δι' Ἀκαρνανίας καὶ ἐ- καὶ ἐξίεις ἐς θάλασσαν (ἐξίων ἐς
ξίω ν εἰς θάλασσαν τῶν Ἐχινάδων τὴν θάλ. d) τῶν Ἐχινάδων νήσων τὰς
νήσων τὰς ἡμίσεας ἤπειρον πεποίηκε. ἡμισέας ἤδη ἤπειρον πεποίηκε.

Το ρήμα *ἐξειμι*, από όπου η μετοχή *ἐξίων*, δεν φαίνεται να έχει, όπως προκύπτει από τα λεξικά, την έννοια του εκβάλλω· τη σημασία αυτή την έχει το *ἐξίημι* από όπου η μετοχή *ἐξίεις*. Στην περίπτωση αυτή το σφάλμα του χειρογράφου του Ευσταθίου συμμερίζεται και ο d· άρα το *ἐξίων* υπήρχε πιθανότατα στο κοινό τους πρότυπο⁵².

2. Ευστ. 1059 (395.22)

τίμιοι δὲ παρὰ τοῖς Πέρσαις οἱ μάγοι,
οἷ οὔτε οὐροῦσιν εἰς ποταμόν, οὔτε νί-
πτονται, οὔτε λούονται.

Ηρόδ. 1.140.2

μάγοι δὲ κεχωρίδαται πολλὸν τῶν τε
ἄλλων ἀνθρώπων

Ηρόδ. 1.138.2

ἐς ποταμόν δὲ οὔτε ἐνουρέουσι (ενν.
οἱ Πέρσαι) οὔτε ἐμπτύουσι, οὐ χεῖρας
ἐναπονίζονται

Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο οι Πέρσες στο σύνολό τους και όχι μόνον οι μάγοι (όπως αναφέρει ο Ευστάθιος) δεν «ούροῦσι εἰς ποταμόν κλπ.». Βλ. επίσης Ηρόδ. 1.133.3.

3. Ευστ. 1143 (404.18)

Ἰστέον δὲ ὅτι κατὰ τὸν Ἡρόδοτον⁵³
καὶ Σκυθικὸς ποταμὸς τίς ἐστι λεγόμε-
νος Ὑπανίς, ἀνατέλλων ἐκ λίμνης με-
γάλης, ἥτις λέγεται μήτηρ Ὑπάνιος,
καθὰ δηλαδὴ καὶ ἡ Μαιῶτις μήτηρ τοῦ
Εὐξείνου. λέγει δὲ ὁ αὐτὸς καὶ ὅτι πέριξ
τοῦ Σκυθικοῦ τούτου ποταμοῦ νέμονται
ἵπποι ἄγριοι λευκοί· καὶ ὅτι κρήνη ἐκδί-
δωσιν εἰς αὐτὸν οὔτω πικρά, ὥστε κίρ-
νῃ τὸν Ὑπανίον, καὶ ταῦτα οὐκ ὀλίγον
ὄντα ποταμόν.

Ηρόδ. 4.52.1+3

τρίτος δὲ Ὑπανίς ποταμὸς ὀρμᾶται
μὲν ἐκ τῆς Σκυθικῆς, ῥέει δὲ ἐκ λίμνης
μεγάλης τὴν πέριξ νέμονται ἵπποι ἄγριοι
λευκοί. καλέεται δὲ ἡ λίμνη αὕτη ὀρθῶς
μήτηρ Ὑπάνιος.

ἐκδιδοῖ γὰρ ἐς αὐτὸν κρήνη πικρή,
οὔτω δὴ τι ἐοῦσα πικρή, ἢ μεγάθει σμι-
κρῆ ἐοῦσα κίρνῃ τὸν Ὑπανίον, ἐόντα
ποταμόν ἐν ὀλίγοισι μέγαν.

52. Ο Ευστάθιος χρησιμοποιεί το ρήμα *ἐξίημι* με αυτή τη σημασία· βλ. π.χ. 988 (388.6) ὁ Τήρρης ... ἐξίησιν εἰς τὸν Περσικὸν κόλπον, 988 (388.27) ὁ Εὐφράτης ... ἐξίησιν εἰς τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν.

53. Σε αρκετές ανάλογες περιπτώσεις ο Ευστάθιος δεν ακολουθεῖ το λεξιλόγιο του Ηροδότου όταν αναφέρεται σε ποτάμια· π.χ. 739 (347.4) = Ηρόδ. 1.202.1· 538 (324.6) = Ηρόδ. 7.58.3· 538 (324.10) = Ηρόδ. 7.108.2.

Στο παραπάνω χωρίο του Ευσταθίου διαβάζουμε ότι, όπως γράφει ο Ηρόδοτος, τα άγρια λευκά άλογα βόσκουν γύρω από τον σκυθικό ποταμό 'Υπανη. Στο κείμενο όμως του Ηροδότου αυτό γίνεται γύρω από τη λίμνη από την οποία πηγάζει ο ποταμός. Πιθανές εξηγήσεις του «σφάλματος» του Ευσταθίου: Είτε το χειρόγραφο του Ηροδότου που είχε ο Ευστάθιος είχε τον τύπο τὸν πέριξ αντί τὴν πέριξ, είτε είχε τον ορθό τύπο, αλλά έγινε παρανόηση και το τὴν (τ^α) διαβάστηκε τὸν (τ^α).

4. Η τέταρτη περίπτωση απόκλισης από το κείμενο του Ηροδότου επισημάνθηκε ήδη από τους ερευνητές· πρόκειται για την ετυμολογία της λέξης Αριμασποί, βλ. Ευστ. 31 (223.27) και Ηρόδ. 3.116.1+4.27.

Επισημανα παραπάνω ορισμένες αποκλίσεις του κειμένου των Παρεκβολών από το κείμενο του Ηροδότου. Δεν επιχείρησα εντούτοις να προχωρήσω σε κάποια διόρθωση, διότι στις περιπτώσεις αυτές δεν πρόκειται για κάποιο αντιγραφικό σφάλμα, αλλά, πιθανότατα, για το ίδιο το κείμενο του Ευσταθίου.

Το συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε έπειτα από όσα συζητήθηκαν και εξετάστηκαν είναι το εξής: Ο λόγιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος εκτός από σπουδαίος ομηριστής και γνώστης της αρχαίας ελληνικής φιλολογίας γενικότερα κατείχε πολύ καλά και το έργο του Ηροδότου, το οποίο μελέτησε επισταμένα, πιθανότατα το αποδελτίωσε και το μνημόνευσε πολλές φορές στο κείμενο των Παρεκβολών του στον Διονύσιο τον Περιηγητή, είτε ονομαστικά είτε και όχι. Ο «γλυκὺς Ἡρόδοτος», όπως ο ίδιος τον αποκαλεί (538 [324.12]), συνέτεινε αποφασιστικά στον εμπλουτισμό των Παρεκβολών και στην καταξίωση του Ευσταθίου και ως γεωγράφου.